

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ

УДК 930.2:737«15»

Костянтин Хромов, Ірина Хромова
Київ

МІСЦЕВІ МОНЕТИ-НАСЛІДУВАННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIV ст. НА ЛИТОВСЬКО-ОРДИНСЬКИХ ПРИКОРДОННИХ ТЕРИТОРІЯХ

Процес перетворення місцевих наслідувань в повноцінні удільні монети є логічним рядом поетапних змін у економіці регіону, де відбувалося карбування, та політичних змін. Всі ці зміни виявляються в підходах до оформлення таких монет. У даній статті пропонується до розгляду схема з 6 етапів, яка має підтвердження на конкретних прикладах.

Ключові слова: нумізматика, монета, наслідування, оформлення монет, Улус Джучи, «київські наслідування», Джанібек.

Процесс преобразования местных подражаний в полноценные удельные монеты является логической цепочкой поэтапных изменений в экономике региона, где производилась чеканка, и политических изменений. Все эти изменения выражаются в подходах к оформлению таких монет. В данной статье предлагается к рассмотрению схема, состоящая из 6 этапов, которая подтверждается на конкретных примерах.

Ключевые слова: нумизматика, монета, подражание, оформление монет, Улус Джучи, «киевские подражания», Джанибек.

The process of converting local imitations in complete local coins is a logical series of phased changes in the regional economy, which was coinage, and, naturally, political changes. All these stages of changes are manifested in the approaches to the design of coins. In this paper are proposed to consider a scheme with 6 stages, which is confirmed on concrete examples.

Key words: numismatics, coin, imitations, design of coins, Jochi Ulus, «Kiev imitation», Janibek-khan.

До уваги читачів пропонуємо розгляд питання, з яким зіштовхується кожен дослідник на шляху вивчення економічної моделі існування литово-ординського прикордоння у другій половині XIV ст. – причини виникнення наслідувань джучидських монет та виявлення етапів трансформації їх в удільні випуски. Також, з поглибленням вивчення цих монет перед дослідниками постають питання щодо місцевої чи запозиченої протогеральдики, що існує на монетах у вигляді допоміжних знаків.

Відомо, що з 40-х років XIII ст. більша частина територій сучасної України підпадає під владу Улусу Джучі. Через особливості свого державного та життєвого устрою владна верхівка кочової аристократії зберегла старий адміністративний апарат у більшості захоплених земель із усталеними територіальними межами, тож деякі з українських земель не були включені до сфери володінь власне Улусу Джучі і зберегли підпорядковане Улусу місцеве управління з доданими до нього інститутами зовнішнього управління та збору доходів (баскаків).

Безумовно, одним із найпомітніших моментів в економіці Улусу, а також васальних йому князівств, є початок карбування татарами власної монети. Карбування виникає у кількох центрах практично одночасно ще до кінця XIII ст. та має яскраві територіальні особливості.

Зі зміцненням центральної влади та об'єднанням різних вілайетів Улусу Джучі в один економічний простір, відбувається уніфікація монетної системи з виділенням кількох областей, що карбували монету за власним ваговим стандартом (Азак і Хорезм).

У XIII – першій половині XIV ст. центральні українські землі залишаються осторонь від торгівельних шляхів із Середньої Азії та Китаю до Європи через Крим. Тому і надходження монети на землі, які дещо пізніше складуть значну частину литовсько-ординського прикордоння, був мізерним. Навіть мотивовані пошуки археологічного матеріалу у конкретних місцевостях дали дослідникам на сьогодні лише одиничні знахідки монет, загублених чи тезаврованих до початку 50-х років XIV ст.

У середині XIV ст. на території Улусу Джучі відбуваються дві події, що змінили картину євразійського світу. Це пандемія пошесті (чуми) та початок «Великої Зам'ятні», що поступово призвели до роздрібнення та розпаду Улусу Джучі. Пандемія зруйнувала звичні економічні зв'язки, на зміну торгівельним шляхам за віссю «схід-захід» знову, як у домон-

гольський час виникли місцеві торгівельні шляхи, спрямовані у більшості випадків по осі «північ-південь», що були максимально прив'язані до напряму течій більшості судноплавних річок. Залишки «великого шовкового шляху», що продовжували функціонувати, змушені були пристосовуватись до нових реалій і прокладали нові напрямки в обхід земель, вражених пандемією та усобицею.

Таким чином, відбулося зміщення торгівлі, а відповідно і активних економічних процесів на землі Середнього Подніпров'я і далі – у бік Верховських князівств та князівств Північно-Західної Русі.

Розвиток економічних зв'язків, торгівлі і ремесел вимагає насичення ринку розмінною монетою і охоче її приймає. Перенесений східний елемент у торгівлі масово приніс у землі Придніпров'я джучидську срібну монету – денг (данг). Згодом, до джучидської монети додаються іноземні монети, обіг яких набуває міжнародного значення: празькі гроші та львівські півгроші. Можливо, що відбувається розподілення монети за напрямками ринку – джучидські монети, як найлегші, – обслуговують міжнародний (у бік сходу та північного сходу), регіональний і місцевий ринки. Львівські півгроші – скоріше за все – регіональний, що зв'язував Галицьке королівство з князівствами на території Подніпров'я. Празький гріш і зливки-соми обслуговували міжнародні торгівельні операції у бік заходу. Звісно, суворого розподілення немає і поодинокі знахідки празьких грошей та львівських півгрошів є нормальним явищем для більшої частини українських земель.

Джучидська мідь, що, по суті, була кредитною монетою з примусовим курсом на території власне Улусу, у прикордонних землях не приймається і в обігу участі не бере.

Приблизно протягом десятиліття активного економічного розвитку і наступних політичних змін у кінці 50 – на початку 60-х років XIV століття, регіон литово-ординського прикордоння зіштовхується з нестачею карбованої монети в обігу. Також у найбільш розвинутих місцевостях (Київська земля тощо) роздрібна торгівля відчуває нестачу дрібної розмінної монети – мідь не приймається населенням категорично, а срібної дрібної монети в Улусі Джучи, Львові та інших сусідніх регіонах на цей час не карбувалося.

Вихід із цього становища був знайдений традиційний, що своїм корінням сягав у античність. Нестача повноцінних грошей в обігу, карбованих офіційно володарями права монетної регалії, компенсувалося карбуванням регулярних та нерегулярних місцевих наслідувань, що обслуговували, передусім, повсякденний грошовий обіг (дрібний гурт, роздріб, послуги та інші дрібні операції).

До регулярного типу відносимо випуски монет-наслідувань на території Улусу Джучі та на території прикордонних з ним, залежних від нього князівств, що мали розвинені штемпельні ланцюжки, поєднані в характерні типи та групи, та концентрувалися навколо того чи іншого адміністративного центру. Тобто можемо говорити, що такі наслідування належали до, так би мовити, «офіційного карбування». Особливості регламентації таких емісій поки що малодосліджені та потребують спеціальної розвідки.

Крім того, імітуючи попередників, регулярні наслідування в деяких випадках ставали основою для виникнення власного, удільного карбування – на них з'являються елементи протогеральдики, кириличні легенди тощо.

Нерегулярне карбування наслідувань має значний ареал поширення, який включає практично всю територію сучасної України. По своїй суті нерегулярні наслідування являють собою тогочасні підробки монет, що могли бути карбовані будь-де за власною ініціативою й бажанням карбувальника. Монети такого типу майже ніколи не вибудовуються у «штемпельні ланцюжки», адже їх випуск був безсистемним, випадковим. Від справжніх ці монети відрізняються також більшим коливанням метрологічних показників та неможливістю прочитати незвичні для місцевого населення написання легенди арабською мовою. Виготовлялися вони зі срібла різної проби, міді і шляхом плакування (пошаровим вкриванням) мідного ядра сріблом або іншим білим металом (можливо навіть цинком) у будь який спосіб.

Наслідування джучидським монетам з другої половини XIV ст. – досить поширена практика для майже всіх руських удільних князівств і відомі дослідникам ще з початку XIX ст. Так, Х. Френ писав, що «монети, які руські князі почали карбувати під пануванням монголів у XIV ст., мають або самі арабські написи, або поряд арабські і руські. З цих іноземних написів лише незначна кількість є досить визначними, або обраними і поміщеними з певною метою руськими монетарями, якими в процесі виконання керували ймовірно власне татари»¹. Наводячи для прикладу монетні випуски руського удільного карбування з «двомовними» легендами, дослідник приходять до висновку про те, що це був один із способів відображення підпорядкування князівської влади ханській адміністрації². Таким монетам Х. Френ протиставляє іншу групу монет з відтворенням арабських написів, які за його твердженням «не мають взагалі жодного

¹ Френ Х.М. Монеты ханов Улуса Джучиева или Золотой Орды с монетами разных иных мухамеданских династий в прибавлении – СПб, 1832. – С. 5.

² Там само.

значення і являють собою продукт очевидного «свавілля», хоча і для їх виготовлення була своя певна мета»³. Першочерговою називається розвиток торгівлі у підпорядкованих джучидській адміністрації землях та вільне надходження туди руської монети. Для цього вона потребувала візуальної схожості з татарською⁴. Механізм оформлення монет місцевими майстрами уявлявся Х. Френу досить довільним – вирішальна роль належала фантазії самого виробника. За зразок могла братися будь-яка татарська монета, незалежно від хронології її випуску «особливо, якщо вона у своїх арабських написах представляла щось помітне і разюче». Зображення з таких монет знімалися будь-якими доступними для сучасників способами і наносилися на місцеві монети, які «отримували зовнішній вигляд татарських монет»⁵. Основними характерними рисами в легендах джучидських монет, які отримали розповсюдження серед наслідувань, Х. Френ називає Символ Віри та означення куфічними літерами міста Гюлістану⁶. Цікаво, що у своїй характеристиці удільного карбування Х. Френ дає визначення двох періодів розвитку наслідувань в удільне карбування з шести, які пропонуємо ми і детально опишемо далі за текстом – це прості регулярні і нерегулярні наслідування та елементи наслідувань у ранньому удільному карбі.

Кількісно наслідування, незалежно від видової приналежності, представлені серед знахідок менше, ніж екземпляри оригінального джучидського карбування. Однак остаточні висновки робити ще зарано, адже періодично на досліджуваній території з'являються нові знахідки монет.

У свою чергу, виявлення, фіксація та вивчення будь-яких наслідувань, карбованих поза використанням права монетної регалії Улусу Джучі, дозволяє нам висунути припущення про існування регіонального карбування монет у прикордонних землях Улусу. Зокрема, це стосується і території литовсько-ординського прикордоння.

Якщо уявити собі весь логічний процес перетворення джучидських монет у регулярні та нерегулярні наслідування, а наслідувань в удільне карбування, то можемо виділити наступні етапи:

1. карбування імітацій, більш-менш точно відтворюючих оригінал із додаванням або зміненням певних елементів декору і накреслення легенди;
2. перетворення легенди у символи, що важко упізнати;

³ Там само. – С. 6.

⁴ Там само. – С. 5.

⁵ Там само. – С. 6.

⁶ Там само.

3. виокремлення деяких елементів легенди (часто – візерунків, рідше – складів або окремих літер) як центральних зображень на монеті;

4. перетворення деяких елементів легенди у знайомі різчику геральдичні знаки;

5. візуальне виділення цих знаків у самостійний елемент зображення, що займає центральне місце одного з боків монети;

6. додавання до цього знаку кириличної легенди, перетворення наслідування на удільну монету.

Прикладом таких перетворень є такі монети.

Три монети зі складу Сосницького скарбу (1911 р.) дозволяють проілюструвати 1-й і 2-й етапи запропонованої схеми трансформації, коли замість простого копіювання невідомих для різчика арабських літер, він починає проявляти творчий підхід і користується при відтворенні зображень власним сприйняттям.

Ці монети (фото 2–4) являють собою наслідування добре відомого типу денгів Токтамиша (фото 1). Монети цього типу не мають ніяких випускних даних, а лише ім'я та титули Токтамишу. На сьогодні, судячи з ареалу поширення цих монет, можемо стверджувати, що цей тип карбувався у причорноморсько-азовському регіоні у 80-ті роки XIV століття. Тут були розповсюджені і його масові наслідування. Три фото дозволяють спостерігати перетворення елементу легенди (частина слова «ал-Адл» – «справедливий») спочатку у декоративний елемент імітації (фото 2), а потім, прикрашаючи цей елемент відповідно до смаків різчика чи замовника (фото 3), перетворюють його у знакоподібне зображення (фото 4). Поки що нам невідомо – чи є це зображення спробою відобразити геральдичний знак, добре відомий сучаснику чи просто фантазією різчика. На другій монеті (фото 5) під фантазійне викривлення підпала друга частина цього слова, перетворена у якийсь незрозумілий нам знак із додаванням S-подібного символу ліворуч. Вцілілий фрагмент третьої монети рядки цієї імітації несе на собі як суміш знаків, морфологічно схожих як на кириличні, так і на арабські літери.

Третій та п'ятий етапи яскраво ілюструє наслідування денгу Абдаллаха, прототип якого (фото 6) карбований у Орді у кінці 60-х років XIV століття. Ми маємо приклад виділення та перетворення на центральну фігуру, навкруг якої компонуються інші елементи зображення (фото 7). Цією фігурою для майстра, що різав штемпель стає, на нашу думку, зображення суміші двох арабських слів «Аллах» та «султан». Навколо цього зображення формується незрозуміла легенда, що нагадує арабську. Написи на прототипі зворотної сторони не мають яскравих зачіпок для відтворення, тому й на наслідуванні вони відтворюються невиразними рисами та крапками.

Три монети з Борщівського скарбу (1948 р.) ілюструють 3, 4 та 5 пункти описаного вище процесу переходу наслідувань у монети із самостійним геральдичним зображенням (фото 8–10). Тобто, по суті, ми маємо справу з моментом перетворення наслідування джучидської монети у самостійну монету, зображення якої побудовано за сучасним для карбувальника європейським зразком – у центрі герб та круговий напис довкола. На нашу думку, до появи власне самостійної не наслідувальної монети (тобто здійснення власної монетної регалії на законних підставах) залишається лише один крок – поява на монеті легенди, яку можемо прочитати.

У деяких випадках, удільне карбування з'являлось відразу у вигляді монети, що поєднувала останні два (5, 6) пункти. Це відомі вже дослідникам монети Дмитра Ольгердовича Брянського та Дмитра-Корибута зі слов'янськими легендами та протогеральдичними зображеннями⁷.

Перед тим, як будуть представлені висновки, варто зробити певну ремарку. В першу чергу наголосимо, що обрана авторами тематика має особливий склад джерельної бази, яка поповнилася за останні роки і продовжує активний процес формування. Ця особливість полягає у характері походження новознайденого монетного матеріалу, який стає на сьогодні якщо не основою, то вагомим компонентом у вивченні даної проблематики серед сучасних дослідників. Мова йде про монети, що походять з приватних колекцій. Зайвим буде деталізувати всю дискусійність питання щодо об'єктивності та повноцінності таких джерел, що існує у вітчизняному науковому просторі. Однак, висловимо нашу думку – враховуючи те, що приватні колекції повсякчас ставали основою чи не всіх найбільших музейних зібрань, тож на сьогодні приватні колекції як і колись – результат розвитку культури суспільства, утворюються вони за своїми визначеними

⁷ *Зайцев В. В.* Монеты Дмитрия Ольгердовича Брянского (1372 – 1379 pp.) // Нумизматика. № 1 (24). – 2010, февраль. – С. 11–12; *Хромов К.* Новое в изучении Новгород-северских подражаний джучидским дирхемам третьей четверти XIV века // Международная нумизматическая конференция, посвященная 150-летию Национального музея Литвы, Вильнюс, 26-28 апреля 2006 г. Тезисы докладов. – С. 158–159; *Хромов К., Хромова И.* Новгород-Северская монета Дмитрия Ольгердовича // Труды международных нумизматических конференций. Труды IV международной нумизматической конференции «Монеты и денежное обращение в Монгольских государствах XIII–XV вв.». Болгар 2005, 6–11 сентября 2005 г. – М., 2008. – С. 75; *Хромова И.* Атрибуция монет Чернігово-Сіверського князівства: проблеми та здобутки // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2008. – № 3. – С. 22–28; *Ее же.* К иконографии киевских и северских монет второй половины XIV в. // Нумизматические чтения 2009 года. К 80-летию А. С. Мельниковой и 90-летию В. В. Узденикова. Тезисы докладов и сообщений. – М.: ГИМ, 2009. – С. 28–31; *Її ж.* До питання про вплив джучидської монетної традиції на формування місцевої монетної справи в українському Подніпров'ї середини – другої половини XIV ст. // Український історичний збірник (2009). – К.: НАН України, Інститут історії України 2009. – Вип. 12. – С. 49–59.

законам формування і несуть певний відбиток соціальних та культурних змін у сучасному суспільстві. Матеріал, який вони містять, є новітнім для науки, а тому потребує якнайбільш уважного, доскіпливого та виваженого аналізу і покладає на дослідника велику відповідальність. Проте ці обставини в жодному разі не повинні сприяти ігноруванню таких джерел. Варто звернутися до досвіду інших країн, де такого роду проблеми давно вирішені. До того ж, саме випадкові знахідки останнім часом формують масив джерел для поглибленого дослідження монетної справи та грошового обігу в руських удільних князівствах XIV – початку XV ст.

Повертаючись до результатів проведеного аналізу, зазначимо наступне. Карбування місцевих регулярних наслідувань джучидських монет стало логічним наслідком тогочасних умов економічного розвитку регіону та особливостей його грошового обігу. Найперша потреба, яку ці монети мали на меті задовольнити, та їхнє основне призначення – це насичення регіональних ринків дрібною срібною розмінною монетою, адже мідна джучидська монета місцевим ринком не сприймалася. Ця дрібна срібна монета мала обслуговувати невеликі місцеві торгівельні операції (роздріб, дрібний гурт). Як приклад, саме таку функцію виконували «київські» наслідування Джанибеку⁸.

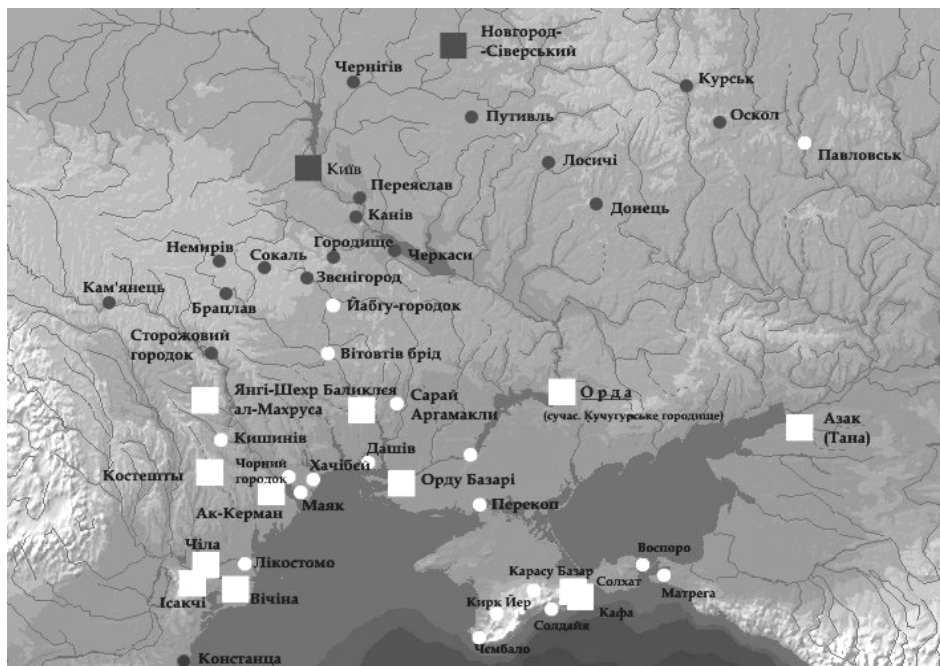
Процес перетворення місцевих наслідувань у повноцінні удільні монети є логічним рядом поетапних змін у економіці регіону, де відбувалося карбування та політичних змін. Всі ці зміни виявляються в підходах до оформлення таких монет. У цій статті ми запропонували до розгляду схему із 6 етапів, яка має підтвердження на конкретних прикладах.

---

⁸ Хромов К. К. К вопросу о начале монетной чеканки на территории Киевского княжества в XIV в. (о «киевских» подражаниях монетам Джанибека), Тезисы XII ВНК, Москва, 2004 г. – С. 87; *Его же*. О монетной чеканке на территории Киевского княжества в 50-е годы XIV века («киевские» подражания монетам Джанибека) // Восточная нумизматика на Украине. Часть II. Монеты Джучидов и сопредельных государств в XIII–XV вв. / Под общ. ред. К. Хромова. – К.: Купола, 2007. – С. 60; Хромова І. До історії розвитку карбування на українських землях: місцеві наслідування джучидських монет XIV ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць / Відп. ред. Г. В. Боряк; Упоряд.: В. В. Томазов, І. К. Хромова. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2013. – Число 22–23. – С. 462–470.

Карта 1. Розташування західно-ординських і місцевих центрів карбування та міст литовсько-ординського прикордоння.

Карта 2. Зміна торгівельних шляхів в середині XIV ст.

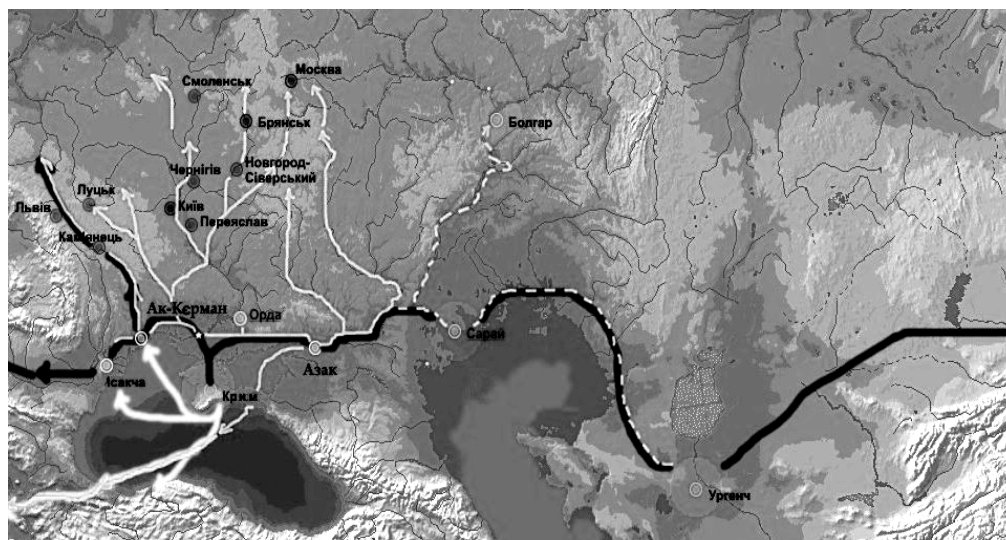

Фото 1. Приватна колекція (Україна).

Фото 2. Сосницький скарб (Національний музей історії України (далі – НМІУ). Нумізматична колекція. – AR-13784/3).

Фото 3. Сосницький скарб (НМІУ. Нумізматична колекція. – AR-13784/48).

Фото 4. Сосницький скарб (НМІУ. Нумізматична колекція. – AR-13784/34).

Фото 5. Приватна колекція (Україна).

Фото 6. Приватна колекція (Україна).

Фото 7. Приватна колекція (Україна).

Фото 8. Борщевський скарб (НМІУ. Нумізматична колекція – AR-6537/7).

Фото 9. Борщевський скарб (НМІУ. Нумізматична колекція – AR-6537/10).

Фото 10. Борщевський скарб (НМІУ. Нумізматична колекція – AR-6537/14).

Kostyantyn Khromov, Iryna Khromova

the local coins-imitations of the second half of the 14th century on the lithuanian-tatars border territory

To attention of readers offered some questions, which is faced each researcher towards the studying economic model of existence Lithuanian-Tatar bordered territories in the second half of the 14th century – the reasons of appearance imitations of Jochid's coins and identify stages of transformation them in the local editions.

The coinage of regular local imitations of Jochid's coins was a logical consequence of contemporary economic development conditions and characteristics of its cash flow. The very first requirement that these coins were intended to and their main purpose – is the saturation of the regional markets fine silver small change, because copper Jochid's coin local market wasn't perceive. This small silver coin had to serve small local commercial operations (retail, small wholesale). As an example, this function is performed «Kiev imitation» by coins of Janibek-khan.

The process of converting local imitations in complete local coins is a logical series of phased changes in the regional economy, which was coinage, and, naturally, political changes. All these stages of changes are manifested in the approaches to the design of coins. In this paper, we proposed to consider a scheme with 6 stages, which is confirmed on concrete examples:

1. Coinage imitations, more or less accurately reproducing the original with the addition or modify certain elements of decor and style of legends.

2. Transformation legends into the symbols, that is difficult to recognize.

3. Singling out of certain elements from legend (often – patterns, less often – some letters or compositions) as the central images on the coin place.

4. Transformation of certain elements of legend into the heraldic signs, which was familiar to Carvers.

5. Visual selection of these signs into an independent element of the image, which is occupies a central place at one of the coin's sides.

6. Addition to this signs/central element a Cyrillic legend, and finally, the transformation of imitation into complete local coin.